

HİTİTLER, MİKENLER VE BATI ANADOLU'DAKİ KÜLTÜR ETKİLEŞİMLERİ

Barış GÜR*

ÖZET

Batı Anadolu'da iki yüz yıllık bir zamanı kapsayan Hitit-Ahhiyava/Miken ilişkileri sonucunda iki kültür arasında birçok etkileşimin gerçekleştiği görülmektedir. Kuşkusuz bu etkileşimlerin başında Hitit mimari unsurlarının Miken Anakarasına taşınması bulunmaktadır. Linear B tabletlerinin Miken saraylarında çalışan Batı Anadolu kökenli kadın işçilerden söz etmesinin paralelinde, Hitit belgelerinden tanıdığımız Piyamaraddu'nun Lukka'dan yaklaşık 7000 kişiyi Ahhiyava Ülkesine götürdüğü bilinmektedir. Miken sitadellerindeki Hitit etkisinin sebebi de söz konusu Batı Anadolu halkları olmalıdır. Hatta Tiryns duvarlarını inşa eden Anadolu duvar ustaları Hellen geleneğine Likya'dan gelen kykloplar olarak yansımışlardır. Hitit-Anadolu öğelerinin Kıta Yunanistan'a taşınmasında ise köprü görevini Millavanda/Miletos gerçekleştiriyor olmalıdır. Zira hem arkeolojik hem de filolojik kanıtlar göstermektedir ki kent Miken/Ahhiyava'nın kontrolü altındadır. Elbette kültürel aktarımlar mimari ile sınırlı değildir. Ahhiyavalı Prens Tavagalava'nın Anadolu'dan savaş arabasını kullanmayı öğrenmesi gibi bazı efsanelerin de Hellen dünyasına taşınması, Geç Tunç Çağı'nda Mikenlerin Anadolu ile olan ilişkilerinden kaynaklanıyor olmalıdır.

Anahtar Sözcükler: Hititler, Mikenler, Anadolu, Mimari

HITTITES, MYCENAEANS AND CULTURAL INTERACTIONS AT WESTERN ANATOLIA

ABSTRACT

Because of the Hittite and Mycenaean relations of two hundred years at Western Anatolia, many interactions took place between these two cultures. Certainly, at the beginning of these interactions were transport of Hittite architecture elements from Anatolia to Mycenaean Greece. When Linear B tablets mention Western Anatolian women working in Mycenaean palaces Also Piyamaradus, We know him from Hittite documents, bring seven thousand people from Lukka to Ahhiyawa. So the reason of the Hittite influences on Mycenaean citadels, were West Anatolian people. In somuch that Anatolian masons who build walls of Tiryns, reflect to Hellenic traditon as kyklops from Lycia. Millawanda/Miletos were bridge on transport of the Hittite-Anatolian elements because both archaeological and philological evidences demonstrate that the city under the Mycenaean control. Surely cultural transfers not limited architecture, like to learn to use brother of Ahhiyawan king Tawagalawas drive chariot in Anatolia, some legends were transported to Hellenic world, because of the relations of Mycenaean with Anatolia in the Late Bronze Age.

Key Words: Hittites, Mycenaean, Anatolia, Architecture

* Uzman Arkeolog, Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Müzecilik Bölümü, Tınaztepe Yerleşkesi. Buca/İZMİR. e-mail: baris.gur@deu.edu.tr

M.Ö. 1400-1200 yılları arasında Minoslar'dan aldığı kültürel miras ile Kıta Yunanistan ve Ege Adalarında hakimiyet kuran Mikenler güçlü sur duvarları ile çevrili görkemli saraylarında yaşarlarken bir yandan da Batı Anadolu ile siyasi ve ticari ilişkiler yürütmüşlerdir. Mikenlerin ticari aktivitelerini önceleri Batı Anadolu kıyılarındaki Minos kolonisi olarak tanımlanan kentlere daha sonraları ise iç bölgelere yayarak sürdürdükleri görülmektedir. (Mee, 1978, s. 121-156; 1998, s. 137-146; Özgünel, 1983, s. 697-743; 1987, s. 535-547; 1996) Mikenlerin Batı Anadolu'daki etkinliklerini içeren arkeolojik izlerin yanı sıra, Miken-Ahhiyava eşitliği varsayımı¹ kabul edildiği takdirde, Hitit belgelerinde tanımlandığı biçimde Ahhiyava ülkesinin izlediği politik tutumun da filolojik bakımdan Mikenlerin Batı Anadolu'daki varlığı ile ifade edilebileceği önerilebilir.²

Mikenlerin tarih sahnesinde kaldıkları 200 yıl süresince Anadolu ile ilişkilerinin temelinde Arzava ve Hatti ülkesi bulunmaktaydı. Hitit devleti ile sürdürülen diplomatik ilişkiler zaman zaman dengede, düşmanca ya da dostça olabilmekteydi. Ancak Boğazköy'de ele geçen belgeler yolu ile Hititlerin Ahhiyava ülkesi hakkındaki genel kanısının olumsuz olduğu bilinmektedir. Ahhiyava Hititlerin gözünde Batı Anadolu devletlerini kışkırtıp isyana sevk eden onları gizliden destekleyen, denizin ötesinde bir krallıktır.

Hitit ve Mikenlerin ticari ilişkilerinin bulunduğu dair kanıtlar yok denecek kadar kısıtlı olmasına rağmen kimi sınırlı arkeolojik bulgular fikir yürütmeyi olağan kılmaktadır. Miken ticari aktivitelerinin Orta Anadolu'ya kadar girmiş olabileceğini gösteren güzel bir örnek Maşat Höyük'teki üzengi kulplu kaplardır. Küçük boyuttaki bu kaplar zeytin yağından üretilen çeşitli kokuları içermektedir. (Mee 1998, s. 141) Yunanistan ve Ege Adaları'nda ele geçen Hitit ya da Orta Anadolu kökenli objelere bakıldığında ise yok denecek kadar az oldukları görülmektedir.³ Mycenae'de GH IIIA2 dönemine tarihlenen bir oda mezar içerisinde ele geçen bir steatit semi bulla muhtemel bir Orta Anadolu kökenli Hitit malı olarak kabul edilmektedir. (Cline, 1991, s. 136; 2007, s. 195) Geyik şeklinde gümüşten bir riton Hitit kabı Mycenae'de Kuyu Mezar IV'te ele geçmiştir. (Ünal, 2001, s. 249-250; Wiener, 2007, s. 10) Nezero'da ise gümüşten "hücum eden tanrı" heykelciği ele geçmiştir. (Canby, 1969, s. 146, Pl. 39; Cline, 1991, s. 135; 2007, s. 195) Rodos'ta Ialysos adasındaki bir mezarda GH III kontekstinde bulunan serpantinden bir semi bullanın benzerleri İkinci binyıl konteksti içerisinde Boğazköy, Alaca Höyük, Beycesultan ve Tarsus'ta ele geçmiştir. Kuzey Suriye'de görülen bu tipte bullalar, muhtemel bir Hitit üretimidir. (Cline, 1991, s. 136)

Ahhiyava'nın Hitit belgelerinde ilk karşımıza çıktığı tarih yaklaşık M.Ö. 1400'lerdir. Geçmişte IV. Tuthaliya ve III. Arnuvanda dönemlerine tarihlenen ancak daha sonra I. Arnuvanda döneminde kaleme alındığı kabul edilen "Madduvattas'ın Suçlaması" Batı Anadolu'daki siyasi konjonktür açısından değerli bilgiler sunmaktadır. (Bryce, 1986, s. 1-12; 1989, s. 11-12; 2010, s. 60-62; Hope Simpson, 2003, s. 216-217) I-II. Tuthaliya'nın dönemindeki siyasi olayların anlatıldığı belgeye göre Ahhiya'lı Attarissiyas olarak tanımlanan kişi tarafından Madduvatta, Batı Anadolu'daki ülkesinden sürgün edilmiş ve Tuthaliya'dan sığınma hakkı talep etmiştir. Belgenin daha sonraki kısımlarından anlaşıldığı üzere Attarissiyas'ın Batı Anadolu'da Hitit kuvvetlerine karşı bir savaş yaptığı bilinmektedir. Attarissiyas'ın savaşa 100 savaş arabası ve bin kadar piyade

¹ Forrer, 1924a, s. 1-22; 1924b, s. 113-118; Huxley, 1960; Boysal, 1971, s. 63-72; Houwink Ten Cate, 1973, s. 141-158; Muhly, 1974, s. 129-145; Mellink, 1983, s. 138-141; Bryce, 1989; 1998; 2011, s. 10-11; Gates, 1995, s. 289-297; Cline, 1994, s. 68-74; 1996, s. 137-151; Niemeier, 1999, s. 141-155; Kelder, 2005, s. 151-160; Beckman et al. 2011, s. 1-6.

² Hitit belgelerinde Ahhiyava ismi dolaylı ya da direk olarak otuz yakın belge içerisinde zikredilmektedir. Huxley, 1960, s. 1-11; Ünal 1991, s. 17-21; Beckman et al. 2011.

³ Cline, değerlendirmeye aldığı Kıta Yunanistan ve Ege adalarında ele geçen yirmi üç adet doğu kökenli buluntu içerisinde yalnızca sekizinin Orta Anadolu-Hitit kökenli olabileceğini belirtmektedir. (Cline, 1991, s. 133-143) Söz konusu sekiz buluntu içerisinde ise ancak dördü Miken Çağına tarihlendirilebilmektedir.

ile katıldığı belirtilmektedir. (Güterbock, 1983, s. 134; Bryce, 1989, s. 11-12; Mountjoy, 1998, s. 47; Niemeier, 1999, s. 147) Madduvatta metni dışında bir kehanet metninde de karşımıza çıkan Ahhiya'lı tanımlamasının Ahhiyava'nın erken bir formu olarak karşımıza çıktığı dikkate alındığında (Houwink ten Cate, 1973, s. 149; Beckman, et al. 2011, s. 225) Miken-Ahhiyava'nın Hitit güçleri ile bilinen ilk karşılaşmasının ve çarpışmasının meydana gelmesinin yanı sıra ilk kültürel ilişkilerin de başladığından söz edebiliriz.

Hattuša-Boğazköy'de ele geçen ve M.Ö. 15. yüzyılın sonu ile 14. yüzyılın başlarına tarihlenen bir kap parçası üzerindeki figürün Mycenae'de ele geçen "Savaşçı Vazosu"ndaki Miken savaşçılarına benziyor olması ise belki de bu dönemde Ahhiyava ülkesi ile gerçekleşen yakın ilişkilerin ve Attarissiyas'ın Anadolu'daki etkinliklerinin Orta Anadolu'lu çömlekçi ustalarının çizgilerine yansımaları ile açıklanabilir bir durumdur. (Cline, 1995, s. 272; Niemeier, 1998, s. 42, fig. 13a; 1999, s. 149-150, pl. XVb)

Miletos kenti Hitit-Miken ve yerel unsurlar bakımından karşılıklı kültürel aktarımların gözlemlenebildiği Batı Anadolu'daki en önemli merkez niteliğini taşımaktadır. Bilindiği üzere Hitit belgelerinden tanıdığımız ve günümüzde genel bir uzlaşma ile Miletos ile ilişkilendirilen Millavanda⁴ Ahhiyava'nın Anadolu'daki belgeler ile sabit olan tek merkeziydi. Manapa-Tarhunta Mektubu'na göre, Millavanda, Ahhiyava'ya bağlı bir yerel yönetici olan Atpa'nın kontrolü altındaydı. (Bryce, 1989, s. 7; 1998, s. 224; Niemeier, 1999, s. 151) III. Hattuşili dönemine ait olan ve yaklaşık M.Ö. 1250 yılına tarihlenen Tavagalava Mektubu'nda da aynı biçimde Ahhiyava kontrolündeki kentin, Piyamaraddu'nun Hitit karşıtı faaliyetlerine ev sahipliği yaptığı görülmektedir. (Güterbock, 1983, s. 135-137; Mountjoy, 1998, s. 48)

II. Muvatalli dönemine tarihlenen Manapa-Tarhunta mektubuna göre Vuluşa'ya saldıran Piyamaraddu'nun Şeha ülkesi kralı Manapa-Tarhunta'yı yendikten sonra Lazpa'ya saldırdığı ve buradan birçok zanaatkarı kaçırdığı belirtilmektedir. (Niemeier, 1999, s. 151) Bunun dışında III. Hattuşili döneminde yine Piyamaraddu'nun Lukka topraklarından 7000 kişiyi Ahhiyava-Miken topraklarına götürdüğü bilinmektedir. (Bryce, 2010, s. 87) Piyamaraddu'nun Batı Anadolu'daki görevleri arasında Ahhiyava'ya kalifiye işçi sağlamakta bulunuyor olmalıydı. Zira Miken sarayları bu türden, belli bir alanda uzmanlaşmış iş gücüne ihtiyaç duymaktaydı. Bunun en önemli örnekleri kuşkusuz Linear B tabletlerinden gelmektedir. Batı Anadolu yer isimleri ile tanımlanan büyük çoğunluğu kadınlardan oluşan dokuma işçilerinin Miken saraylarında istihdam edildiği görülmektedir.

Batı Anadolu'dan getirilip Miken saraylarında çalışan kadınlar içerisinde, *mi-ra-ti-ja* (Miletos), *ze-pu-ra* (Halikarnassos), *ki-ni-di-ja* (Knidos), *ra-mi-ni-ja* (Lemnos), *ki-si-wi-ja* (Chios), *a-64-ja* (Asia/Lydia) bulunmaktadır. (Chadwick, 2001, s. 78-83) Bu açıkça Miken tabletleri ile söz konusu iki Hitit belgesinde geçen bilgilerin örtüştüğünün bir göstergesidir. Lazpa örneğinde olduğu gibi Ahhiyava'ya gereken kalifiye işçi ya da bir başka deyişle Miken sarayları için gerekli olan ve Kıta Yunanistan'da bulunamayan dokumacı ya da duvarcılar karşı kıyılarda aranmaktaydı.

Hitit kaynaklarında Millavanda, Mikenlerin tabletlerinde *mi-ra-ti-ja* ve Klasik kaynaklarda Miletos olarak bilinen kentin tüm bilgiler üst üste koyulduğu zaman Anadolu'dan Ahhiyava'ya insan ticareti yapan pazarlardan biri olduğunu söylemek mümkündür. Bryce, zorla alıkoyulan ve gönüllü gelen halkların Ahhiyava'ya götürülmeden önce bir süre geçici olarak Piyamaraddu'nun Anadolu'daki topraklarına yerleştirilmiş olabileceklerini belirtmektedir. (Bryce, 1992, s. 126; 2010, s. 81) Bryce'ın dile getirdiği savı üzerinden bu topraklar içerisinde Ahhiyava'nın o dönemdeki Anadolu'daki üssü olan Millavanda-Miletos'un da

⁴ Millavanda-Miletos eşitliği konusundaki geniş bibliyografya için bakınız. Niemeier, 1998: 23.

bulduğunu söyleyebiliriz. Piyamaraddu'nun damadı olan Atpa'nın rolü⁵ ve Linear B tabletlerinde geçen *mi-ra-ti-ja* dikkate alındığında kaçaklar buradan gemiler ile Kıta Yunanistan'a taşınmış olmalıydı.

Hitit ve Miken belgelerinde Anadolu'dan Kıta Yunanistan'a taşınan insan nüfusunun paralelinde Miken mimarisi irdelendiğinde Hitit ve Anadolu etkileri ile bezendiği görülmektedir. Öncelikle arkeolojik bulgular ile açıkça bir Ahhiyava-Miken kenti olduğu önerilen (Niemeier, 1998, s. 35-40) Miletos/Millavanda'daki mimari dikkate alındığında III. Evrede şehir surlarında görülen kazamatların (Mee, 1978, s. 135; Niemeier, 1998, s. 38-39) Boğazköy ana kent duvarlarında görülen çift kazamatlar (Schirmer, 1982, s. 8; Macqueen, 2001, s. 72) ile Hitit mimarisini karakterize ettiği görülmektedir. Kıta Yunanistan'daki durum incelendiğinde ise Miletos'taki gibi kazamatlı duvarlar Tiryns kentinde de görülmektedir. Aşağı sitadelin doğu surlarında on üç, batı surlarında ise on iki adet oda açığa çıkartılmıştır ve üzerlerinin tonozla örtüldüğü anlaşılmaktadır. (Iakovidis, 1983, s. 12)

Hitit savunma mimarisinin bir özelliği olan kyklop duvar tekniğinin de Tiryns, Mycenae, Midea, Gla ve Atina Akropolü gibi başlıca Miken yerleşimlerinde kullanılmaya başlandığı görülmektedir. (Shelton, 2010, s. 144) Yine Hititlerin yapılarında kullandıkları bindirme tonoz tekniğinin Miken mimarisinde hem kyklop hem de kesme taş duvarlar üzerinde uygulandığı görülmektedir. Bu noktada Hitit ve Miken sitadellerindeki ortaklıkları örneklendirmeye devam edecek olursak Hattuša Büyükkaya'daki bindirme tekniğinde tonozlu geçit (Naumann, 1998, s. 129-130, Res. 128) ile Tiryns Yukarı sitadelinin batı bastion duvarları içerisine inşa edilen geçit de oldukça benzer özellikler göstermektedir. Tiryns Batı geçidi de Büyükkaya'daki benzeri gibi yukarı doğru daralan üçgenimsi bir kesite sahip olup bindirme tonozludur. (Iakovidis, 1983, s. 11)

Tiryns'te Aşağı sitadelin kuzeybatı bölümünde ise iki yer altı galerisi bulunmaktadır. Galeriler birbirine paralel uzanmakta ve yaklaşık 20 metre uzunluğa sahiptir. Sur sisteminin altından geçen taştan inşa edilmiş kısmı bindirme tonozlu bir çatı ile örtülmüştür. (Iakovidis, 1983, s. 12) Boğazköy'de de bu teknikte inşa edilmiş sekiz adet geçit bulunmaktadır. Yukarı sitadeldaki üzeri tonozla örtülü dar planlı güney galerisi bir koridora açılmaktadır. Koridor yan yana uzanan beş oda ile bağlantılıdır. Depo odası olarak tanımlanan bu yapıların üzeri de tonozlarla örtülüdür. (Iakovidis, 1983, s. 8; Taylour, 1995, s. 111) Mycenae'de ise kuzeydoğu yönünde genişleyen sitadelin duvarlarının kuzey ve güneyinde iki galeri bulunmakla birlikte güney galerisinin çatısının bindirme kemerli olduğu anlaşılmaktadır. (Iakovidis, 1983, s. 35) Yukarıda sözünü ettiğimiz Tiryns ve Mycenae kentlerindeki galeri ve yer altı geçitlerinin öncülerinin de Boğazköy dışında Orta Anadolu'da Alişar, Korucutepe, Alaca Höyük'te ve hatta Ugarit'te görüldüğü bilinmektedir. (Scoufopoulos, 1971, s. 102; Yakar, 1976, s. 128, dn. 61; Schirmer, 1982, s. 9; Macqueen, 2001, s. 73-74)

Mycenae kentine bakıldığında da kuzey surlarındaki geçidin kapısı (Iakovidis, 1983, s. 33, lev. 27; Schofield, 2007, s. 80, Res. 47) ile Boğazköy'deki Sfenekli Kapı'nın altındaki geçidin girişinin de (Scoufopoulos, 1971, s. 102; Macqueen, 2001, s. 73, Res. 38) iki dikey ve üstte bir yatay taş bloktan meydana gelmiş stili neredeyse birebir aynıdır. Orta Anadolu'daki Gavurkale mezar odasının kapısı (Naumann, 1998, s. 135, Res. 132) da benzer bir tekniğin ürünüdür. Iakovidis'in Mycenae Kuzey Kapısını, Aslanlı Kapının daha küçük bir kopyası olarak yorumlaması (Iakovidis, 1983, s. 33) ise söz konusu yapı tarzının Mikenler tarafından benimsendiğinin bir göstergesidir.

Hitit ve Miken sitadellerindeki anıtsal girişlerde de ortak özellikler gözlemlenmektedir. Mycenae sitadeline girişi sağlayan batı kapısının alınlığı üzerindeki aslanların gücü ve koruyuculuğu simgelemesi paralelinde Boğazköy'deki aslanlı kapı üzerinde de aynı anıtsallık ve düşmana karşı kenti koruma amacı

⁵ Manapa-Tarhunta Mektubu'na göre, Piyamaraddu'nun Lazpa'dan, Millavanda'ya getirdiği zanaatkarlar Atpa tarafından teslim alınmıştı. Niemeier, 1999, s. 151; Beckman, et al. 2011, s. 144.

görülmektedir. (Scoufopoulos, 1971, s. 101; Naumann, 1998, s. 293, Res. 365) Hitit ve Miken mimarisi arasındaki benzerlikler ve de kuşkusuz Hitit etkisi bu örneklerle sınırlı değildir. Boğazköy'de dış kapı geçidinin savunma amacıyla iki kule arasına konumlandırılmasının paralelinde, Tiryns'de ilk kapıda ve Gla kentinin kuleleri arasında girinti yapan kapılarında benzer bir plan görülmektedir. (Scoufopoulos, 1971, s. 101)

Tiryns sur duvarını inşa edenlerin Lukka'lı-Anadolu'lu duvar ustaları olduğu yaklaşımdan hareketle Mikenlerin iş gücünü Batı Anadolu'dan karşılama yönteminin Hellen edebi geleneğine kadar girmiş olduğu dahi söylenebilir. Hellen edebi geleneğinde birçok Antik Çağ yazarı tarafından aktarılan Likya'dan, Kıta Yunanistan'a Tiryns duvarlarının inşası için giden Kyklopların öyküsü (Apollodorus, II. 2. 1; Bacchylides, X. 77-81; Pausanias, II. 25. 7-8; Strabon, VIII. 6. 11; Thucydides, I. 9. 2) ile Tavagalava mektubundaki Lukka halkının Kıta Yunanistan'a taşınması ve Tiryns kentindeki Anadolu kökenli sur duvarının izlenmesi arasındaki ortak noktalar dikkat çekicidir. Hellenler bu büyüklükte taşlarla duvar örülebilmesinin zorluğundan dolayı tek gözlü devlerin gücüne ithafen söz konusu mimari öğeleri kyklop duvarlar olarak isimlendirmişlerdir. Lukka'dan Kıta Yunanistan'a taşınıp buralarda güçlü sur duvarları inşa eden duvarcı ustalarını ise mitolojiye kyklop adı verilen devler olarak biçimlendirerek katmışlardır. Tiryns kenti ve Likya bölgesi arasındaki ilişkinin mitolojiye yansımalarının bir diğeri örneği de Tiryns kralı tarafından Likya'ya gönderilen Bellerophon'tes'in öyküsüdür. (İlyada, VI. 152-211) Homeros'un İlyada'da aktardığı bu efsane Geç Tunç Çağı'nda, Ege Denizi'nin iki ayrı yakasında bulunan iki ayrı bölge arasındaki bağlantıdan kaynaklanıyor olmalıdır.

Mikenlerin kentlerindeki savunma konusunda görmüş oldukları eksiklikleri Hitit savunma mimarisinden büyük ölçüde uyarlamış oldukları açıkça görülmekle birlikte esas problem Hitit mimari öğelerinin hangi yollarla ve nereden Kıta Yunanistan'a taşındığıdır. Lukka'dan Ahhiyava ülkesine götürülen nüfusun dışında Mikenlerin Hitit mimari özelliklerini kendi topraklarında uygulamasına ön ayak olabilecek faktörlerden biri de kuşkusuz Batı Anadolu'da farklı dönemler içerisinde Ahhiyava'nın direk etkisi ya da güdümünde olmuş Millavanda/Miletos kentidir. Ahhiyava kralı'nın kardeşi Tavagalava'nın Miletos'u bir üs olarak kullandığı ve bir dönem Anadolu'da yaşadığı dikkate alındığında yukarıda sözünü ettiğimiz gibi Miletos üzerinden zanaatkarların da Kıta Yunanistan'a taşınmış oldukları açıktır. Bu noktada Miletos'taki mimari yapının da Ahhiyava'nın ileri gelenlerini etkilemiş olması muhtemel gözükmektedir. II. Murşili'nin Arzava seferi sonucunda ele geçirilen Millavanda kenti ve arkeolojik bulgular ile GH IIIA2/IIIB döneminde yakılarak (Niemeier, 1998, s. 38) yıkıma uğradığı anlaşılan Miletos'un eşitliği kabul edildiğinde Millavanda/Miletos'un yaklaşık M.Ö. 1319 yılından sonra bir süre Hitit hakimiyeti altına girdiği ve hakimiyet sürecinde de Orta Anadolu'daki Hitit unsurlarının kente getirilmiş olduğu öne sürülebilir. Yeni iskanın ardından kazanılan Hitit mimari öğelerine ait kanıtlar açıktır. Zira Bu gibi örnekler dolayısıyla Tunç Çağı'nda Anadolu'dan Kıta Yunanistan'a götürülmüş olan yapı ustalarından söz edebiliriz.⁶ Tavagalava mektubunun yazıldığı tarih olan M.Ö. 13. yüzyılın başı ya da ortalarında, Ahhiyava'nın Millavanda/Miletos'ta hakimiyeti (Güterbock, 1983, s. 135-137; Bryce, 1989, s. 7-8; Niemeier, 1998, s. 38) Hititlerden geri almasıyla, önceki dönemin Hitit mimarisinin de Anadolu'daki Ahhiyavali-Mikenler'ce tanınmasına ve öğelerinin Kıta Yunanistan'a taşınmasına sebep olduğu söylenebilir.

Miken megaronlarının kökeni konusunda da benzer Anadolu etkilerinden söz edebilmek mümkündür. Miken Saraylarında görülen söz konusu merkezi ocaklı megaron planının kökeni konusunda Orta Hellas yapı planından türediği öne sürülse de (Taylour, 1995, s. 85, Fig. 71a) Anadolu'nun mimari özelliklerinin etkileri açıktır. Troya'da M.Ö. 3000/2800'e tarihlenen I. tabakadan itibaren kentte megaron yapılarının kullanıldığı

⁶ Bryce'in vurguladığı üzere Batı Anadolu'nun zanaatkarlarının Kıta Yunanistan'daki inşa faaliyetlerinde görev alması imkansız olarak nitelenmemelidir. Bryce, 1989, s. 13.

görülmektedir. (Mansel, 2011, s. 24-25; Naumann, 1998, s. 350) Bununla birlikte Beycesultan'da henüz Dördüncü binin başlarından beri megaron yapısı ile karşılaşmaktadır. Form bakımından gelişim sürekliliği gözlemlenen yapılarda, Üçüncü binyılın başlarında merkezi bir ocağın megaron içerisinde bulunduğu, İkinci binyılın ortasına tarihlenen Tabaka IVA'da ise megaron yapısının özgün formu içerisinde Miken sarayları ile karşılaştırılabilecek bir hale geldiği görülmektedir. (Naumann, 1998, s. 357-360; Res. 459-465) Kültepe'deki Erken Tunç Çağı'nın sonuna tarihlenen megaron ise çatıyı taşıyan dört ayak ile ortalarına konumlandırılmış yuvarlak bir ocaktan oluşmaktadır. (Naumann, 1998, s. 447, Res. 577; Macqueen, 2001, s. 32-33, Res. 19) Miken saraylarının vazgeçilmez bir parçası olan megaronun Batı Anadolu örneklerinin yanı sıra Orta Anadolu'da Erken Tunç Çağı'ndan beri, Mikenler için tipik olan merkezi ocak ve etrafında dört direkli bir planı arz etmesi Hitit-Miken/Ahhiyava ilişkilerinin ikiyüz yıllık süreci içerisinde bir şekilde Anadolu'dan alınmış olabileceğini göstermektedir. Bu kanıtlanabilirse ocaklı megaron formunun Anadolu'dan Kıta Yunanistan'a transferi de Troya ya da Miletos kentleri yolu ile gerçekleşmiş olmalıdır.

Miken-Hitit ilişkileri sonucunda Boğazköy'de ele geçen bir Hitit seramik parçasında Miken savaçısının işlenmiş olduğunu belirttiğimiz gibi, Miken seramiğine de Hitit etkilerinin girmiş olduğunu bir örnekle belirtebiliriz. Miletos'ta ele geçen GH IIIB-C dönemine tarihlenen bir Miken krater parçası üzerindeki motif Hitit-Miken ilişkileri bakımından bir kültür alışverişinin dikkat çekici kanıtlarından birini sunmaktadır. Parça üzerinde iki tarafından simetrik olarak çıkan boynuzların yer aldığı konik bir obje bulunmaktadır. (Niemeier, 1998, s. 39, Res. 15) Hitit tanrı ve yöneticilerinin başlarına taktıkları boynuzlu tiarayı anımsatan motif, GH IIIC seramiğine giren Anadolu unsurları arasında kabul edilebilir. Bunun yanı sıra Batı Anadolu'da Hitit panteonunun gücünün Batı Anadolu kıyılarına kadar nüfuz edişinin bir göstergesi olarak dahi yorumlanabilir.

Diğer taraftan Miken kültürünün de Anadolu'ya olan bariz etkilerinden söz edebiliriz. Mikenlerin Batı Anadolu'ya kendi gömü geleneklerini taşıdıkları ele geçen birçok oda mezar ile bilinmekle birlikte (Akyurt, 1998; Özkan – H. Erkanal, 1999, s. 14-16; Niemeier, 1998, s. 33-34; Mountjoy, 2006, s. 114; Bridges, 1974, s. 264-266; Özgünel, 1983, s. 732-734; 1987, s. 536-543; Benter, 2010, s. 343-354; A. Erkanal, 2004, s. 247; 2008, s. 74) uygulamalarda bazı farklılıklar gözlemlenmektedir. Örneğin 20. yüzyılın başlarında, Değirmentepe'de ortaya çıkartılan ve GH IIIB-IIIC dönemlerine tarihlenen 11 oda mezar içerisinde seramik, silah ve mücevher gibi gömü eşyalarını barındırmaktadır. Ele geçen kılıçlar içerisinde üçünün Hitit kökenli olduğu ve Alalah'tan Mısır'a kadar dağılımının bulunduğu belirtilmektedir. (Niemeier, 1998, s. 39) Söz konusu Miken mezarının Hitit kökenli gömü hediyeleri barındırması olasılıkla Milavata Mektubu'ndan öğrendiğimiz üzere Miletos/Millavanda'nın Hitit gücü altına girdiği döneme denk gelmesinden kaynaklanıyor olmalıdır.⁷

Batı Anadolu'daki Miken etkinliklerinin göreceli olarak Anadolu'yu etkilemesi yöresel gelenekteki mezarlardaki uygulamalara da yansımaktadır. Miken ve Batı Anadolu etkileşiminin en tipik özelliği pithos mezarlar içerisinde ele geçen Miken kökenli mallar ile kendisini göstermektedir. Batı Anadolu'da bu türden birçok örnekle karşılaşmaktadır. Pitane'de yerel geleneğe bağlı olarak pithos mezarın içerisinde Miken üzengi kulplu kap ele geçerken; (Mee, 1978, s. 143; Özgünel, 1983, s. 705-707; 1987, s. 540; Akyurt, 1998, s.19) Hermos vadisi'ndeki Panaztepe'de birçok pithos mezarın içerisinde ithal ve yerel üretim Miken seramiğinin ele geçtiği görülmektedir. (Günel, 1999, s. 79-81) Manisa-Çerkes Sultaniye'de benzer bir gömü içerisinde Miken

⁷ Yazıcısı ve gönderildiği kişi metinden belli olmayan ancak IV. Tuthaliya tarafından Mira kralı Tarkasna'ya gönderildiği önerilen Milavata Mektubu içerisinde Millavanda kentinin sınırlarının tanımlanması dışında Batı Anadolu'nun siyasi yapısı ile ilgili olarak bilgiler yer almaktadır. Ancak Ahhiyava'nın bu dönem içerisinde artık adının geçmediği görülmekle birlikte, M.Ö. 13. yüzyılın son dönemlerine tarihlenen belge ile Millavanda'nın artık Hitit'in vasalı bir prens tarafından yönetildiği düşünülmektedir. Dolayısıyla da hakimiyet bundan böyle Ahhiyava'dan Hitit'e geçmiş olmalıdır. Houwink Ten Cate, 1974, s. 151; Bryce, 1989, s. 15-16.

amphorası ele geçmiştir. (Özgünel, 1983, s. 705-706, 738-739; Akyurt, 1998, s. 20) Tire-Ahmetler Halkaköy'deki bir pithos gömü ile birlikte Miken pyxisi (Özgünel, 1987, s. 541; Akyurt 1998: s. 28) ele geçtiği görülürken, Burdur-Yarışlı Gölü ve Dereköy Miken seramik buluntuları da pithos mezarlarda ele geçmiştir. (Özgünel, 1983, s. 740-743; 1987, s. 542) Bir başka örnek ise Kayseri yakınlarındaki Fıraktin yerleşmesindedir. Burada ele geçen Miken koku kabı da yöresel gelenekteki bir mezardandır. (Özgünel, 1983, s. 542)

Batı Anadolu'da Erken Tunç Çağı'na kadar uzanan bir geçmişi olan pithos mezar geleneğine Miken unsurlarının ilave edilmesi, Geç Tunç Çağı'nda bölgede Mikenlerin ticari ve de Hitit belgelerinden bildiğimiz siyasi popülerliğinden kaynaklanıyor olmalıdır. Uhhaziti döneminde Ahhiyava Ülkesi ile yürütülen ilişkilerin müttefiklik noktasına gelmesi paralelinde Arzava'nın başkenti Apaşa'da Miken mallarının (Bammer, 1994, s. 38; Büyükkolancı, 2005, s. 67, Res. 3,6; 2008, s. 46, Fig. 18) ve mezarlarının (Gültekin-Baran, 1964, s. 122-133; Mee, 1998, s. 139; Büyükkolancı, 2005, s. 67-68, Çizim. 2-3; 2008, s. 52-53) kullanılmış olması gibi, Mikenlerin Batı Anadolu'da siyasi ve ticari açıdan güçlenmeleri kendi kültürlerini daha geniş bir bölgede yerel halka tanıtmalarına sebep olmuş olmalıdır.

Mikenlerin yalnızca gömü geleneklerini değil dini inançlarını da Anadolu'ya tanıttıkları bilinmektedir. II. Murşili'nin Batı Anadolu'ya gerçekleştirdiği seferi sırasında volkan patlamasından korkarak yüz felcine uğradığı ve hatta Hitit büyüleri ile eski sağlığına kavuşturulmaya çalışıldığı bilinmektedir. (Ünal, 2003, s. 114) Ancak tüm bu mistik denemeler yetersiz kalmış olacak ki Hitit kralına farklı bölgelerden şifa arayışına girilmiştir. II. Murşili'nin dönemine tarihlenen bir kehanet belgesine göre, hasta olan Hitit kralının sağlığına kavuşabilmesi için Lazpa tanrısı ile birlikte Ahhiyava tanrısının da Hattuşa'ya getirilmesine değinilmektedir.⁸ Aslında kehanet belgesinde dramatik bir biçimde bir kraldan ziyade bir insanın hastalığının çaresini yurdundan uzaklarda bulma arayışı görülmektedir. Ancak şu da açıktır ki, Ahhiyava'nın dini inançları hakkında bilgi sahibi olan Hititler son çare olarak Ahhiyava-Miken tanrısına başvurmuşlardır.

Kökenini Minoslardan alan ve Miken Saraylarını karakterize eden unsurlardan olan konulu, detaylı betimlemelere sahip fresklerin Hititler tarafından tanınmıyor olması kuşkusuz mümkün gözükmemektedir. Hatta, Miken unsurlarının da Hitit ülkesinin kalbi olan Orta Anadolu'yu etkilediğine dair bir ipucu Niemeier'in önerisiyle şekillenmektedir. Niemeier Hattuşa, Büyükkale'deki duvar boyamalarında Miken tekniğinin uygulanmış olduğunu belirtmektedir. (Wiener, 2007, s. 14)

Tavagalava Mektubu'nda Hitit kralı, Ahhiyava kralına Piyamaraddu'nun can güvenliğine karşılık rehine olarak savaş arabası sürücüsünü göndermiştir. Mektupta Tapala-Tarhunta adlı bu kişinin sıradan biri olmadığı, kraliyet ailesinden olmasının yanı sıra Hitit kralının gençlik yıllarında onunla birlikte savaş arabasına bindiği ve hatta Ahhiyava kralı'nın kardeşi Tavagalava ile de sıklıkla savaş arabası kullanmış olduğu belirtilmektedir. (Beckman, et al. 2011, s. 111) Gurney bu durumu Hitit ve Ahhiyava arasında ya da en azından kraliyet mensupları arasında bir zaman çok yakın ilişkilerin var olduğunun kanıtı olarak görmekte ve hatta Ahhiyava kralının akrabalarının savaş arabası sürme teknikleri hakkında eğitim almak üzere Hatti ülkesine gönderilmesi olarak yorumlamaktadır. (Gurney, 2001, s. 50, 52)

Bir Ahhiyava kralının bir zamanlar Anadolu'ya gelip Anadolulu bir sürücü ile savaş arabası kullanmasının açıklaması Gurney'in de belirttiği üzere ondan savaş arabasını kullanma becerilerini ve taktiklerini öğrenip savaşlarda uygulaması amacına dayanıyor olmalıdır. Günümüzde savaş uçakları pilotlarının eğitim almaları için konusunda uzman ülkelere eğitim almaya gönderilmesi gibi Tavagalava'da Hatti ülkesine

⁸ Belgede belirtilen Hitit kralına Ahhiyava tanrısının getirilmesindeki kasıt muhtemelen Miken sitadellerinde ele geçen idoller olmalıdır. Miken tanrılarını temsil ettiği düşünülen idoller konusunda bak. Taylour, 1995, s. 52-53, Res. 25, 29-31.

gönderilmiş olmalıdır. Ahhiyava kralı daha sonra bu becerileri kazanıp ülkesine dönmüştür. Ancak bu saptamadan yola çıkarak, Hitit ve Ahhiyava ilişkilerinin başladığı ilk dönemler ile birlikte savaş arabası kullanımının Ahhiyava tarafından tanınmasının da Hititler sayesinde gerçekleşmiş olduğu düşünülebilir. Hitit ve Ahhiyava arasında gelişen iyi ilişkiler sonucunda Anadolu'ya savaş arabası kullanmayı öğrenmeye gelen Ahhiyava kraliyet mensuplarının ülkelerine dönüşlerinde bu yeni savaş ekipmanını Miken dünyasına tanıtmış olduğunu önerebiliriz. Anadolu kökenli bir mitolojik karakter olan Pelops'un Kıta Yunanistan'a gerçekleşen göç efsanesinde Lydia'dan Elis'e gittiği ve Hellenlere olimpiyatları tanıttığı aktarılmaktadır. (Wiener, 2009, s. 702) Pelops mitinin özü de Hitit-Miken ilişkileri ve Tavagalava'nın Anadolu'dan Kıta Yunanistan'a dönüşü ile ilgili olmalıdır. Zira Pelops'un rakibi Oinomaos ile savaş arabaları kullanılarak giriştiği mücadelede Oinomaos'un arabacısı Myrtilos'un Hitit ismi Murşili (Hall, 1909, s. 19-22; Mason, 2008, s. 60) ile benzerliği bu ilgiyi pekiştirmektedir. Tavagalava ve III. Hattuşili'nin gençlik yıllarında Anadolu'da savaş arabası kullandıkları dönemde de II. Murşili'nin tahta olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Böylece söz konusu yeniliğin Anadolu'dan Kıta Yunanistan'a geçişi de Hellenler tarafından Pelops figürüne atfedilmiştir.

Son olarak kimi mitolojik öykülerin henüz Mikenler zamanında Anadolu'dan Kıta Yunanistan'a taşınmış olmasının mümkün gözüktüğü söylenebilir. Zira Anadolu'dan birçok insan Miken Saraylarına götürülürken, kimileri kendi isteği ile bazıları da topraklarından kopartılıp kaçırılmışlardı. Dramatik kopuşları, ayrılıkları, sıra hasretini yaşayan bu insanların Anadolu'nun sözlü geleneğinden parçaları doğal olarak zihinlerinde Miken saraylarına taşıyarak burada dile döküp yaymış olmaları mümkündür.

Bunun dışında Miken-Ahhiyava'nın Batı Anadolu ile olan siyasi ve ticari ilişkilerini yürütebilmesinde Hititçe ve Luvice bilen kişiler yani tercümanlar büyük bir ihtiyaç olmalıdır. Özellikle de Ahhiyava kralının vasalı Millavanda'nın Anadolu yöneticisi Atpa ile yazışmaları sorunsuz bir şekilde sağlayabilmek için Luvice ve Miken dilini bilen katipler gerekiyordu. (Bryce, 1999, s. 260) Bu noktada yazıyı ve her iki dili konuşabilen tercümanların, Hellenlerin Doğu Akdeniz'de Doğu kültürünün mitolojik öyküleri ile tanışmasından daha önce Kıta Yunanistan'a bazı sözlü aktarımlar taşımış olmaları ve bu aktarımların sonraları Hellenlere ulaşması mümkün gözükmektedir. Pelops'un göçü ve sonrasında Kıta Yunanistan'daki olaylarında Myrtilos adlı savaş arabacısının bir Hitit adı olan Murşili ile benzerliği, Likya'dan gelen Kiklopların Tiryns duvarlarını örüşü, Hatti kenti Zalpa'nın kuruluş mitindeki Otuz erkek kardeşin otuz kız kardeş ile evliliği ile Argos'un kuruluşundaki elli Danao kızının elli erkekle evliliği (Wiener, 2007, s. 15) arasındaki paralellikler ve Bellerophon'tes'in Tiryns'ten Likya'ya gelişi efsanesinin perde arkasında Geç Tunç Çağı'nda Hitit ile Miken/Ahhiyava arasındaki muhtemel ilişkilerden kaynaklanan kültür etkileşimleri yatıyor olmalıdır.

KAYNAKÇA

- Akyurt, M. (1998). M.Ö. 2. Binde Anadolu'da Ölü Gömme Adetleri, T.T.K, Ankara.
- Bammer, A. Geschichte-neu geschrieben: Mykene im Artemision von Ephesos, Jahreshefte des Österreichischen Archaeologischen Institutes 63, 30-39.
- Beckman, G. – Bryce, T. – Cline, E. (2011). The Ahhiyawa Texts, Atlanta.
- Benter, M. (2010). Milas'taki Pilavtepe Miken oda mezarı, T.T.K., Belleten 270, 343-354.
- Boysal, Y. (1971). Batı Anadolu'da Son Araştırmalar Ahhiyava Sorunu, Anadolu 15, 63-72.
- Bridges, R. A. (1974). The Mycenaean Tholos Tomb at Kolophon. Hesperia 43, 264-266.
- Bryce, T. (1986). Madduwatta and Hittite Policy in Western Anatolia, Historia 35, 1–12.
- Bryce, T. (1989). The Nature of Mycenaean Involvement in Western Anatolia, Historia 38, 1–21.
- Bryce, T. (1992). Lukka Revisited, JNES 51, 121-130.
- Bryce, T. (1998). The Kingdom of the Hittites, Oxford.
- Bryce, T. (2010). Tarih, Luviler Anadolu'nun gizemli halkı, der. H. C. Melchert, İstanbul, Kalkedon, 41-119.
- Bryce, T. (2011). "Ahhiyawa", The Routledge Handbook of the Peoples and Places of Ancient Western Asia: From the Early Bronze Age to the Fall of the Persian Empire, London, 10-11.
- Büyükkolancı, M. (2005). Eski Efes-Ayasuluk Tepesi, Ramazan Özgan'a Armağan, Yay. M. Şahin - H. Mert, 65-77.
- Büyükkolancı, M. (2008). Selçuk Ayasuluk Tepesi (Eski Efes) "Appasas" mı?, Batı Anadolu ve Doğu Akdeniz Geç Tunç Çağı Kültürleri Üzerine Yeni Araştırmalar, ed. A.Erkanal-Öktü, S. Günel ve U. Deniz, Hacettepe Üniversitesi Yayını, Ankara, 41-55.
- Canby, J.W. (1969). Some Hittite Figurines in the Aegean, Hesperia, Vol. 38/2, 141-149.
- Chadwick, J. (2001). The Mycenaean World, Cambridge University Press, United Kingdom.
- Cline, E. (1991). Hittite Objects in the Bronze Age Aegean, Anatolian Studies 41, 133-143.
- Cline, E. (1994). Sailing the Wine-Dark Sea: International Trade and the Late Bronze Age Aegean, Oxford.
- Cline, E. (1995). Tinker, Tailor, Soldier, Sailor: Minoans and Mycenaean Abroad, Politeia: Society and State in the Aegean Bronze Age, W-D. Niemeier and R. Laffineur, eds. Aegaeum 12, Liège, 265-287.
- Cline, E. (1996). Assuwa and the Achaeans: The 'Mycenaean' Sword at Hattusas and its Possible Implications, BSA 91, 137-151.
- Cline, E. (2007). Rethinking Mycenaean International Trade with Egypt and the Near East, Rethinking Mycenaean Palaces: New Interpretations of an Old Idea, M.L. Galaty and W.A. Parkinson, eds. Second Revised and Expanded edition. Los Angeles, The Cotsen Institute of Archaeology, 190-200.
- Erkanal, A. (2004). 2002 Panaztepe Kazısı Sonuçları, 25.. *Kazı Sonuçları Toplantısı I*, 245-252.
- Erkanal, A. (2008). The Late Bronze Age Cemeteries of Panaztepe, Batı Anadolu ve Doğu Akdeniz Geç Tunç Çağı Kültürleri Üzerine Yeni Araştırmalar, ed. A.Erkanal-Öktü, S. Günel ve U. Deniz, Hacettepe Üniversitesi Yayını, Ankara, 69-90.
- Forrer, E. O. (1924a). Vorhomerische Griechen in den Keilschrifttexten von Boghazköi. Mitteilungen der Deutsche Orientgesellschaft 63, 1-22.
- Forrer, E. O. (1924B). Die Griechen in den Boghazköi-Texten, OLZ 27, 113-67.

- Gates, C. (1995). Defining Boundaries of a State: The Mycenaeans and Their Anatolian Frontier, R. Laffineur and W.-D. Niemeier, eds., *Politeia: Society and State in the Aegean Bronze Age*, Aegaeum 12, Liege, 289-297.
- GH = Geç Hellas
- Günel, S. (1999). Panaztepe II: M.Ö. 2. Bine Tarihlendirilen Panaztepe Seramiğinin Batı Anadolu ve Ege Arkeolojisindeki Yeri ve Önemi, Ankara.
- Gurney, O.R. (2001). *Hititler*, Dost Yayınları, İstanbul.
- Gültekin, H.- Baran, (1964). M. Selçuk Tepesinde Bulunan Miken Mezarı, TAD 13/2, 122-133.
- Güterbock, H. (1983). The Hittites and the Aegean World: Part 1. The Ahhiyawa Problem Reconsidered, AJA 87, 133-8.
- Hall, H.R. (1909). Mursil and Myrtilos, *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 29,19-22.
- Homer. (1999). *İlyada*, Çev. A. Erhat, A. Kadir, İstanbul.
- Hope Simpson, R. (2003). The Dodecanese and the Ahhiyawa Question, ABSA 98, 203-237.
- Houwink Ten Cate, P.H.J. (1973). Anatolian Evidence for Relations with the West in the Bronze Age, *Crossland and Birchall*, 141-158.
- Huxley, G.L. (1960). *Achaean and Hittites*, Oxford.
- Iakovidis, S. (1983). *Late Helladic Citadels on Mainland Greece*, Leiden.
- Kelder, J. (2005). The Chariots of Ahhiyawa, *Dacia, Revue d'Archéologie et d' Histoire Ancienne* 48-49, 2004-2005, 151-160.
- Macqueen, J.G. (2001). *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, Ankara.
- Mansel, A.M. (2011). *Ege ve Yunan Tarihi*, T.T.K., Ankara.
- Mason, H.J. (2006). Hittite Lesbos?, *Anatolian Interfaces Hittites, Greeks and Their Neighbours*, ed. Collins – Bachvarova – Rutherford, 57-62.
- Mee, C. (1978). Aegean Trade and Settlement in Anatolia in the second millenium b.c. AS 28, 121-156.
- Mee, C. (1998). Anatolia and the Aegean in the Late Bronze Age. Cline and Harris-Cline (eds.), *The Aegean and the Orient in the Second Millennium*, 137-146.
- Mellink, M. (1983). Archaeological Comments on Ahhiyawa-Achaians in Western Anatolia, AJA 87, 138-141.
- Mountjoy, P. (1998). "The East Aegean-West Anatolian Interface in the Late Bronze Age: Mycenaeans and the Kingdom of Ahhiyawa, *Anatolian Studies* 48, 33-67.
- Mountjoy, P. A. (2006). Mycenaean Pictorial Pottery from Anatolia in the Transitional LH IIIB2-LH IIIC Early and The LH IIIC Phases", *Pictorial pursuits, Figurative painting on Mycenaean and Geometric pottery, papers from two seminars at the Swedish Institute at Athens in 1999 and 2001* edited by Eva Rystedt and Berit Wells, Stockholm, 107-121.
- Muhly, J.D. (1974). Hittites and Achaeans: Ahhiyawa Redomitus. *Historia* 23, 129-145.
- Naumann, R. (1998). *Eski Anadolu Mimarlığı*, T.T.K., Ankara.
- Niemeier, W.D. (1998). The Mycenaeans in western Anatolia and the problem of the origins of the Sea Peoples,, *Mediterranean Peoples in Transition: Thirteenth to Early Tenth Centuries BCE: In Honor of Professor Trude Dothan*, ed. S. Gitin, A. Mazar, E. Stern, Jerusalem, 17-65.

- Niemeier, W.D. (1999). Mycenaeans and Hittites in War in Western Anatolia, *Polemos: Le contexte guerrier en Égée à l'âge du bronze*, Actes de la 7e Rencontre égéenne international, Université de Liège, 14-17 avril 1998, ed. R. Laffineur, *Aegeum* 19, Liège and Austin, 141-154.
- Özgünel, C. (1983). Batı Anadolu ve içerlerinde Miken etkileri. *Belleten* XLVII, 697-743.
- Özgünel, C. (1987). Selçuk Arkeoloji Müzesinde saklanan Miken Pyxisi ve düşündürdükleri. *Belleten*, 51, 535-547.
- Özgünel, C. (1996). *Mykenische Keramik in Anatolien*, Asia Minor Studien Band 23, Bonn.
- Özkan, T. ve Erkanal H. (1999). Tahtalı barajı kurtarma kazısı, İzmir.
- Schirmer, W. (1982). *Hitit Mimarlığı*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Schofield, L. (2007). *The Mycenaeans*, The British Museum Press, London.
- Scoufopoulos, N. (1971). *Mycenaean Citadels*, Studies in Mediterranean Archaeology Vol. XXII, Göteborg.
- Shelton, K. (2010) *Mainland Greece*, The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean, ed. Eric H. Cline, 139-146.
- Taylour, L. W. (1995). *The Mycenaeans*, Revised edition, London.
- Ünal, A. (1991). "Two Peoples on Both Sides of the Aegean Sea: Did the Achaeans and Hittites Know Each Other?", *Essays on Ancient Anatolian and Syrian Studies in the 2nd and 1st Millennium B.C.*, Bulletin of the Middle Eastern Culture Center in Japan Vol. 4, ed. T. Mikasa – O. Harrassowitz, Weisbaden, 16-44.
- Ünal, A. (2001). "Batı Cephesinde Ne Var Ne Yok ?" *Miken-Anadolu ve Ahhiyawa-Aka İlişkilerinde Son Durum*, C. Özgünel – O. Bingöl – V. İdil – K. Görkay – M. Kadioğlu (ed.), Cevdet Bayburtluoğlu için yazılar / *Essays in Honour of C. Bayburtluoğlu*, İstanbul, 244-251.
- Ünal, A. (2003). *Hititler devrinde Anadolu*, Kitap 2, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Wiener, M. H. (2007). *Homer and History: Old Questions, New Evidence*", *EPOS: Reconsidering Greek Epic and Aegean Bronze Age Archaeology*, Proceedings of the 11th International Aegean Conference, Los Angeles, UCLA-The J. Paul Getty Villa (20–23 April 2006), *Aegaeum* Vol. 28, 3–33.
- Wiener, M. H. (2009). *Locating Ahhiyawa*, *DORON: Timetikos Tomos gia ton Kathegete Spyro Iakovide*, 701-715.
- Yakar, J. (1976). *Hittite Involvement in Western Anatolia*, *Anatolian Studies* 26, 117-128.